
РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.32

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.1>

ДО ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ДОБРОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ГРОМАДЯНИНОМ УКРАЇНИ ПОСАДИ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ВИКОНАННЯМ ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЗПОРЯДЧИХ АБО АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ФУНКЦІЙ, В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ, СТВОРЕНИХ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ, ТА ВИКОНАННЯ НИМ НА ЦІЙ ПОСАДІ ТАКИХ ФУНКЦІЙ

Айдинян А.В.,*кандидат юридичних наук,**асистент кафедри кримінально-правової політики**та кримінального права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка**ORCID: 0000-0003-2097-370X,**e-mail: angela.aydinyan@gmail.com*

Айдинян А.В. До питання кримінально-правової кваліфікації добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій.

У статті досліджуються підходи до кримінально-правової кваліфікації дій громадян України, що полягають у добровільному зайнятті посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій.

Робиться узагальнюючий висновок, що у судовій практиці України вбачається неоднозначність у підходах до кримінально-правової оцінки таких ситуацій.

Зазначається, що за першим (найбільш поширеним) підходом дії громадян України, які добровільно займають посаду, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконують свої функції на цій посаді кваліфікують за ч. 3 ст. 111-1 КК у формі «впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти».

За другим підходом дії керівників закладів освіти кваліфікуються за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1; ч. 1 ст. 111-2 КК. Їм ставиться у вину впровадження стандартів освіти держави-агресора та сприяння державі-агресору у формі реалізації чи підтримки рішень окупаційної адміністрації держави-агресора. Правильність такого підходу кримінально-правової кваліфікації автором ставиться під сумнів.

Відповідно до третього підходу добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій кваліфікується за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1; ч. 5 ст. 111-1 КК. Однак, на переконання автора, такий підхід до кримінально-правової кваліфікації є помилковим, адже заклад освіти не є органом державної влади, а тому підстави для кваліфікації дій таких осіб за ч. 5 ст. 111-1 КК відсутні.

Робиться висновок, що у будь-якому разі підходи до кримінально-правової оцінки однотипних ситуацій мають бути уніфіковані задля досягнення цілей кримінального судочинства.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, колабораційна діяльність, освіта.

Aidynian A.V. On the issue of criminal-legal qualification of the voluntary occupation by a citizen of Ukraine of a position related to the performance of organizational-managerial or administrative-economic functions in educational institutions established in the temporarily occupied territory, and the performance by him of such functions in this position.

In The article examines approaches to the criminal-legal qualification of the actions of citizens of Ukraine consisting in voluntarily occupying a position related to the performance of organizational and managerial or administrative and economic functions in educational institutions established in the temporarily occupied territory, and the performance of such functions by them in this position.

A general conclusion is made that in the judicial practice of Ukraine there is ambiguity in the approaches to the criminal legal assessment of such situations.

It is noted that according to the first (most common) approach, the actions of citizens of Ukraine who voluntarily occupy a position related to the performance of organizational and managerial or administrative and economic functions in educational institutions established in the temporarily occupied territory and perform their functions in this position are qualified under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code in the form of «implementation of educational standards of the aggressor state in educational institutions.»

According to the second approach, the actions of the heads of educational institutions are qualified by a set of criminal offenses provided for in Part 3 of Article 111-1; Part 1 of Article 111-2 of the Criminal Code. They are accused of implementing the educational standards of the aggressor state and assisting the aggressor state in the form of implementing or supporting the decisions of the occupation administration of the aggressor state. The author questions the correctness of this approach to criminal legal qualification.

According to the third approach, the voluntary occupation by a citizen of Ukraine of a position related to the performance of organizational and managerial or administrative and economic functions in educational institutions established in the temporarily occupied territory, and the performance by him of such functions in this position is qualified by a set of criminal offenses provided for in Part 3 of Article 111-1; Part 5 of Article 111-1 of the Criminal Code. However, in the author's opinion, such an approach to criminal legal qualification is erroneous, since an educational institution is not a state authority, and therefore there are no grounds for qualifying the actions of such persons under Part 5 of Article 111-1 of the Criminal Code.

The conclusion is made that in any case, approaches to the criminal legal assessment of similar situations should be unified in order to achieve the goals of criminal justice.

Key words: criminal liability, criminal offense, collaborative activity, education.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, коли значна частина території нашої держави перебуває в окупації, колабораційна діяльність становить реальну загрозу національній безпеці. Колаборація (співпраця) з державою-ворогом можлива у різних сферах, у тому числі у сфері освіти (так званий освітній колабораціонізм).

Освітній колабораціонізм має особливо важливе значення, адже мета ворога не тільки і не стільки у захопленні території, скільки у знищенні національної ідентичності українців. З цих міркувань питання кримінально-правової оцінки добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій заслуговує на увагу дослідників у галузі кримінального права.

Стан опрацювання проблематики. У доктрині кримінального права деякі аспекти даної проблематики досліджувалися у працях Н. Антонюк, М. Бондаренко, І. Газдайки-Василишин, З. Загиней-Заболотенко, О. Маріна, Р. Мовчана, Є. Письменського, М. Рубашенка, М. Хавронюка, І. Яковюка. Разом з тим, питання кримінально-правової кваліфікації дій громадян України, спрямованих впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти вимагає самостійного наукового дослідження з огляду на поширеність у судовій практиці та враховуючи неоднозначність кримінально-правової оцінки таких дій.

Метою статті є дослідження підходів до кримінально-правової кваліфікації дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03 березня 2022 року № 2108-IX внесено зміни до Кримінального кодексу України (далі – КК, КК України) і, зокрема, доповнено останній ст. 111-1 «Колабораційна діяльність». Серед восьми складів кримінальних правопорушень, передбачених цією статтею, немає тієї, яка б стосувалася добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-роз-

порядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій. Однак є, зокрема, ч. 3 ст. 111-1 КК, згідно з якою кримінально караним є «Здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти». Також на підставі Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» від 14 квітня 2022 року № 2198 КК України було доповнено ст. 111-2 КК «Пособництво державі агресору», диспозиція якої забороняє «Умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору (пособництво), збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора, вчинені громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства, за винятком громадян держави-агресора, з метою завдання шкоди Україні шляхом: реалізації чи підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; добровільного збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора».

Аналіз судової практики свідчить про неоднозначність підходів судової практики до кримінально-правової оцінки добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій.

В межах даної публікації ми спробуємо систематизувати виявлені підходи та проаналізувати їх.

Підхід перший – найбільш поширений – такі дії громадян України кваліфікуються за **ч. 3 ст. 111-1 КК**.

Так кваліфіковано дії особи, яка добровільно зайняла посаду заступника директора з навчально-виховної роботи у вироку Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 25 березня 2025 року у справі № 194/1891/23. Формулюючи обвинувачення, суд зазначає, що особа за посадою відповідає за організацію навчального процесу, який здійснюється російською мовою за стандартами і законодавством російської федерації і так званої «Луганської народної республіки», у відповідності з якими складаються навчальні плани та здійснюється викладання навчальних дисциплін та оцінювання знань усупереч державним стандартам освіти України та типовим навчальним програм, рекомендованим Міністерством освіти і науки України [1].

Так само оцінюються дії особи, яка добровільно зайняла посаду директора школи у вироку Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 05 травня 2025 року у справі № 954/550/23 [2] та у вироку Галицького районного суду м. Львова від 27 березня 2025 року у справі № 461/6802/24 [3].

За ч.3 ст. 111-1 КК кваліфіковано й дії особи, яка добровільно погодилася обійняти посаду ректора т.зв. «Государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования» у вироку Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 10 квітня 2025 року у справі № 243/2135/24. Тут зазначається, що, використовуючи отримані повноваження, особа спланувала і організувала навчальний процес у закладі вищої освіти [4]. Аналогічно кваліфікуються дії проректора у вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 30 квітня 2024 року у справі № 766/4609/25 [5].

Якщо у діях керівника закладу освіти вбачаються ще й ознаки вчинення пропаганди у закладах освіти, то інкримінується і ця форма колабораційної діяльності.

Підхід другий – добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій кваліфікується за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених **ч. 3 ст. 111-1; ч. 1 ст. 111-2 КК**.

У вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 23 квітня 2025 року у справі № 766/6752/23 суд визнав громадянку України винною у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1, ч. 1 ст. 111-2 КК, поставивши їй у вину те, що вона «надала згоду на її призначення так званим «директором ГБОУ Херсонской области «Томинобалковская школа Белозерского муниципального округа»; «забезпечила реалізацію рішення окупаційної адміністрації щодо впровадження стандартів освіти держави-агресора в очолюваному нею новоствореному закладі освіти, забезпечивши перехід освітнього процесу за стандартами держави-агресора росій-

ську програму освіти»; «затвердила «График дежурства администрации, учителей, учеников на 2022/2023 учебный год», розглянутий на засіданні педради 30.08.2022»; «забезпечила розміщення у приміщенні очоленого нею закладу освіти підручників видавництва «Москва «Просвещение» 2022», завезених з території рф»; «забезпечила виплату заробітної плати працівникам очолюваної нею школи в грошових одиницях рф (рублях)» [6].

Аналіз пред'явленого обвинувачення свідчить про те, що фактично особа зайняла посаду директора школи і виконувала свої обов'язки на цій посаді, тобто те саме, що в інших вироках, які були розглянуті вище (перший підхід) розглядається як одне кримінальне правопорушення – ч. 3 ст. 111-1 КК. Натомість у даному разі сторона обвинувачення та суд вбачають два склади кримінальних правопорушень – ч. 3 ст. 111-1 та ч. 1 ст. 111-2 КК.

У іншому вирокі Херсонського міського суду Херсонської області від 21 лютого 2025 року у справі № 766/2554/23 особа також була визнана винною у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1, ч. 1 ст. 111-2 КК України. Згідно з формулюванням обвинувачення суб'єкт добровільно зайняв посаду так званого «директора ГБОУ СПО Херсонской области «Херсонский морской колледж рыбной промышленности». Далі зазначається таке: «Після зайняття вищевказаної посади, ОСОБА_3, продовжуючи свій злочинний умисел, спрямований на допомогу державі-агресору (пособництво) шляхом реалізації та підтримки дій та рішень окупаційної адміністрації держави-агресора, вжив заходів до захоплення приміщення вищевказаного навчального закладу та тренажерного центру Херсонського морського коледжу рибної промисловості...» [7]. Тобто в даному разі особа обвинувачується у тому, що вона зайняла посаду директора коледжу та «вживала заходів до захоплення приміщення...» Херсонського морського коледжу рибної промисловості. По факту на місці Херсонського морського коледжу рибної промисловості окупаційна адміністрація заснувала т. зв. «Херсонский морской колледж рыбной промышленности», а винна особа погодилася очолити останній і організовувала там навчальний процес.

Подібна (за фактичними обставинами) ситуація виникла у вирокі Херсонського міського суду Херсонської області від 30 квітня 2025 року у справі № 766/4609/25, де засуджений погодився обійняти посаду проректора закладу вищої освіти і діяльність такого закладу була організована на базі цілісно-майнового комплексу Херсонського національного університету. Однак у цій справі суб'єкту було інкриміновано лише ч. 3 ст. 111-1 КК [5].

Якщо продовжувати логіку другого підходу, то, як видається, у діях кожного директора школи, який обійняв відповідну посаду на окупованій території і фактично організував навчальний процес у приміщенні українського закладу освіти можна побачити склад пособництва держави-агресора у формі реалізації та підтримки рішень окупаційної адміністрації держави-агресора, адже усі свої рішення та дії керівник закладу освіти приймає/ухвалює після рішення окупаційної адміністрації про створення такого закладу на підтримку/реалізацію останнього. Але виникає питання, чи правильно це. Чітку відповідь на це питання дати складно, адже дана проблема пов'язана з певною невизначеністю стосовно характеру діяння, що закладено законодавцем у ст. 111-2 КК. Як видається вирішення даної проблеми лежить у нормативній площині. А поки що практикам варто очікувати на правові позиції Верховного Суду.

Однак порівняння санкцій ч. 3 ст. 111-1 КК (максимальна санкція – позбавлення волі до трьох років), та ст. 111-2 КК (максимальна санкція – позбавлення волі до дванадцяти років) вказує на те, що за ст. 111-2 КК має переслідуватися діяння, яке має вищий ступінь суспільної небезпеки, навіть у порівнянні з ч. 5 ст. 111-1 КК, яка передбачає добровільне зайняття посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території (тут санкція менша за санкцію ст. 111-2 КК).

Якщо порівнювати перший і другий підходи, то виходить, що одні і ті ж дії в одних випадках розглядаються лише як колабораційна діяльність, а в інших випадках як колабораційна діяльність та пособництво державі-агресору. Вважаємо, що наведене вище, в тому числі щодо санкцій цих норм, є неприйнятним, а підходи до кримінально-правової оцінки однотипних ситуацій мають бути уніфіковані.

Підхід третій – добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій кваліфікується за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених кримінальних правопорушень, передбачених **ч. 3 ст. 111-1; ч. 5 ст. 111-1 КК.**

У вирокі Херсонського міського суду Херсонської області від 21 квітня 2025 року у справі № 766/7808/24 зазначається, що обвинувачений «добровільно погодився на співпрацю з окупаційною владою Російської Федерації, зокрема на їх пропозицію продовжити займати посаду, по-

в'язану з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій та з організацією освітнього процесу, а саме директора Генічеського ліцею № 4 Генічеської МР». Далі зазначається: «Таким чином, ОСОБА_5 своїми умисними діями добровільно зайняв посаду, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території» [8].

Крім того, згідно з вироком обвинувачений організував діяльність очолюваного ним закладу та забезпечив освітній процес російською мовою за освітніми стандартами та навчальними планами Російської Федерації, із повним виключенням з освітнього процесу вимог до обов'язкових результатів навчання, визначених державними стандартами повної загальної середньої освіти України та здійснював контроль за виконанням освітніх програм. Такі дії винного кваліфіковано за ч. 3 ст. 111-1 КК [8].

Аналогічно кваліфіковано дії директора ліцею Рівненського ліцею Генічеської міської ради Херсонської області. У вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 18 березня 2025 року у справі № 766/866/23 зазначається, що Суд кваліфікує такі дії обвинуваченої за ч. 5 ст. 111-1 КК України, як «добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території». Крім того, обвинувачена особа забезпечила організацію освітнього процесу російською мовою за освітніми стандартами та навчальними планами російської федерації, із повним виключенням з освітнього процесу вимог до обов'язкових результатів навчання, визначених державними стандартами повної загальної середньої освіти України та здійснювала контроль за виконанням освітніх програм. Такі дії кваліфіковано за ч. 3 ст. 111-1 КК [9].

Обидва вироки не піддавались перегляду в апеляційному порядку.

Аналізуючи третій підхід, на відміну від другого, в якому закладена правова невизначеність, варто констатувати, що тут має місце певна підміна понять. Посада директора ліцею розглядаються як посада, пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території. Не зважаючи на те, що на рівні чинного законодавства відсутнє визначення поняття «орган державної влади», однозначним є те, що школа, ліцей чи будь-який інший заклад освіти не є органом державної влади. Так, «Великий енциклопедичний юридичний словник» подає таке визначення: «орган держави (від грец. – інструмент, знаряддя) – структурно організований елемент державного механізму, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних з реалізацією тієї чи іншої функції держави. Система цих органів утворює апарат держави [10, с. 565].

В обох наведених вище вироках йдеться про директорів ліцеїв. Однак оскільки ліцей – не орган державної влади, зайняття посади директора ліцею не підпадає під дію ч. 5 ст. 111-1 КК. Відтак, такий підхід до кримінально-правової кваліфікації є необґрунтованим.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи наведене вище, можна сформулювати такі висновки.

У судовій практиці вбачається неоднозначність у підходах до кримінально-правової оцінки добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій.

За першим (найбільш поширеним) підходом дії громадян України, які добровільно займають посаду, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконують свої функції на цій посаді кваліфікують за ч. 3 ст. 111-1 КК у формі «впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти». Якщо у діях керівника закладу освіти вбачаються ще й ознаки вчинення пропаганди у закладах освіти, то інкримінується і ця форма колабораційної діяльності.

За другим підходом дії керівників закладів освіти кваліфікуються за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1; ч. 1 ст. 111-2 КК. Їм ставиться у вину впровадження стандартів освіти держави-агресора та сприяння державі-агресору у формі реалізації чи підтримки рішень окупаційної адміністрації держави-агресора. Правильність такого підходу кримінально-правової кваліфікації викликає певні сумніви. Видається, що дана проблема пов'язана з певною невизначеністю стосовно характеру діяння, закладеного законодавцем у ст. 111-2 КК.

Відповідно до третього підходу добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, в закладах освіти, створених на тимчасово окупованій території, та виконання ним на цій посаді таких функцій кваліфікується за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1; ч. 5 ст. 111-1 КК. Однак вважаємо, що такий підхід

до кримінально-правової кваліфікації є помилковим, адже заклад освіти не є органом державної влади, а тому відсутні підстави для кваліфікації дій таких осіб за ч. 5 ст. 111-1 КК.

У будь-якому разі підходи до кримінально-правової оцінки однотипних ситуацій є неприйнятними. Вони мають бути уніфіковані задля досягнення цілей кримінального судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 25 березня 2025 року у справі № 194/1891/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126108072>.
2. Вирок Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 05 травня 2025 року у справі № 954/550/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127098939>.
3. Вироку Галицького районного суду м. Львова від 27 березня 2025 року у справі № 461/6802/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126217302>.
4. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 10 квітня 2025 року у справі № 243/2135/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126507181>.
5. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 30 квітня 2024 року у справі № 766/4609/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127005624>.
6. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 23 квітня 2025 року у справі № 766/6752/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126796222>.
7. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 21 лютого 2025 року у справі № 766/2554/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125517650>.
8. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 21 квітня 2025 року у справі № 766/7808/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126810378>.
9. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 18 березня 2025 року у справі № 766/866/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125958907>.
10. Великий енциклопедичний юридичний словник [авт.-уклад. Шемшученко Ю.С.]. Київ: Юри-
дична думка, 2007. 990 с.